"जलपानं तु निःक्षिप्य मणिवन्ये च दक्षिणे। विप्रो भोजनकाले तु पिबेदामेन पाणिना" अन्यकाले तु "धारया नोदकं पेयं पीत्वा दोषमवाप्नुयात्। जलपात्रेण तत् पेयमिति शातातपोऽब्रवीदिति"। आ०त० विशेष उक्तो यथा "करेण च पिबेत्तोयं यावन्मांसं न लेपयेत्। मांसविप्रकारे तोयं सद्यो गोमांसभक्षणम्" ब्रह्माण्डे मांसविप्रकरेण जलपाननिषेधयात् मांसविप्रकरेण अपोशानं न कर्त्तव्यम्" रघु० भट्टिभन्नतम् "पिबतो यत् पतेत् तोयं भोजने उच्छिष्टसम्। अभक्ष्यं तत् भवेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्। वामपार्श्वे स्थिते तोये यो भुङ्क्ते ज्ञानदुर्बलः। तोयं पिबति यक्ष्मेण स्वाऽसौ भवति नान्यथा। आपे पाणे मलं भुक्त्वा पानीयं रुधिरं पिबेत्। विद्यमाने तु हस्ते तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः। उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः। सुरापानेन तुल्यं तदित्युवाच प्रजापतिः"। "वामहस्तेन केवलवामहस्तेनेति" रघु०। "अदुष्टा सन्तताधारेति" तु शुद्ध्यर्थं न तु पेयतार्थम् "अभियुःसरसोमधुसम्भृतां कमलिनीमलिनीरपतच्छ्रियः" माघः

नीरज न० नीरे जायते जन-ड। १पद्मे २कुशोदधौ मेदि०। ३सस्याफले राजनि०। ४उद्भाण्डे जलौ(उद्दिडाव) पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ५उशीरेऽपि च राजनि०। ६जलजातमात्रे त्रि० "नीतं जलं नवीननीरजवने पीतं मधुस्वेच्छया" भ्रमराष्टकम् निर्गतं रजात् प्रा०व० रजोपदोषौ "सर्वे सान्ताः सदन्ताःस्युः" इत्युक्तेः रजश्चब्दोऽपि रजःसमानार्थकः। ७रजोगुणकार्यरागगुणे ८महादेवे पु०। "उद्धित् त्रिविक्रमो वैद्यो विरजो नीरजोऽमरः" भा०अ०१७अ०।

नीरजस् त्रि० निर्गतं रजो धूलिः परागः स्त्रीरजः रजो गुणो वा यस्य प्रा०व० वा कप् रजोपे दीर्घः। १निर्धूलिदेशे "नीरजोकारितच्छायम्" भट्टिः अभूततद्भावे चौ-स्त्रीपः। "स्त्रोत्तरीयैरकुर्वन्नीरजस्कं महीतलम्" ८अ०। २परागशून्ये ३पुष्पादौ रजोगुणकार्यरागादिशून्ये "नीरजस्कतया सत्वगुद्विनिस्सृतायया" याज्ञ० "नीरजस्के सदानन्दे पदे चाहं निवेशितः" प्रबोध०। "वेदशैलावतीर्णेन नीरजस्का महीकृता" मार्क०पु० १अ०। ४गतार्त्तवायां स्त्रियां स्त्री।

नीरजात त्रि०नीरात् जायते जन-ड ५त०। १जलजातमात्रे अत्रादौ "दृष्टेरत्नं ततः प्रजाः" मीतामाम् "अङ्गोऽत्रम्" इति श्रुतौ चात्रस्य जलाज्जातत्वात् तथात्वम्। "अत्रस्यापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम!। नीरजातेन (अन्नेन) रहितं न किञ्चित् सम्प्रवर्त्तते। नीरजातस्य भगवान् सोमो ग्रहगणेश्वरः। अमृतं च सुधा चैव सुधा चैवामृतं तथा। अन्नौषधध्यो महाराज! वीरुधश्च जलोद्भवाः" भा० अनु० ६७अ०। २कमलादौ न०।

नीरद पु० नीरं ददाति-दा-क। १मेघे २मुस्तके च राजनि० "धूपायतीव पटलैर्नवनीरदानाम्" माघः "नवीननीरदश्यामं रामं राजीवलोचनम्" रामकवचम्। "आखाद्य निरवशेषं विरहिवधूनां कदूनि मांसानि। करकानिषेध मन्ये निष्ठीवति नीरदोऽस्त्रीनीति" ऋतुसं०।

निरधि पु० नीराणि धीयन्तेऽत्र धा-कि उप०स०। समुद्रे यद्वा० नीरनिधिरप्यत्र। "पारे जलं नीरनिधेरपश्यत्" माघः।

नीरन्ध्र त्रि० निर्गतं रन्ध्रं छिद्रमस्य प्रा०व० रजोपे दीर्घः। छिद्रशून्ये "नीरन्ध्रामतमालिकान्तु जरठच्छेदा नवप्रन्थयः" सा०द०। "नीरन्ध्रकुसुमशिशिरां भुवं व्रजन्ति" माघः

नीरप्रिय पु० नीरं प्रियमस्य प्रा०व०। १जलवेतसे नैघण्टुप्रकाशिका। २जलप्रियमात्रे त्रि०।

नीरस पु० निःसार्यौरसी यस्य निर्गतो रसः शृङ्गारादिर्यस्मादा प्रा०व० रजोपे दीर्घः। १दाडिमे हारा० २शृङ्गारादिरसादिशून्ये त्रि०। "अलब्धकदनीरसं मम विधाय तस्मिन्नते समागमनीरसं भवतु पञ्चबाणः कृती" विक्रमोर्वशी। [हारा०।

नीराज पु०नीरमजति अज-अच् उपपदसमासः। जलविडाले

नीराजन(ना) निर्-राज-भावे ल्युट् युच् वा रजोपे पूर्वाणो दीर्घः। दीपादिना प्रतिमादेरारात्रिके। युजनः स्त्री। "नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम्" नैष०। तत्प्रकारस्य त्रि० त० देवीपु० उक्तो यथा "यवपिष्टपदीपाद्यैर्घृतास्वादिपल्लवैः। औषधीभिश्च मेध्याभिः सर्वबीजैर्यवादिभिः। नवम्यां पर्वकाले तु यात्राकाले विशेषतः। यः कुर्यात् श्रद्धया वीर! देव्या नीराजनं नरः। शङ्खभेर्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः। यावतो दिवसान् वीर! देव्या नीराजनं कृतम्। तावत् कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते"। "यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोके महीयते"। पर्वकाले चतुर्दशकाले। देव्या इति स्त्रीत्वमविवक्षितं विष्णुप्रतिमायां तथाचारात्" रघु०। पञ्च नीराजनानि यथा "पञ्चनीराजनं कुर्यात् प्रथमं